

Unikatowy gradual dominikański z kontraty pruskiej? Uwagi o proveniencji i datowaniu rękopisu o sygn. 2010 ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu

Unique Dominican gradual from Prussian contrata? Remarks on the provenance and dating of the manuscript shelf mark 2010 from the University Library in Poznań

Dominika Grabiec

Instytut Sztuki PAN



<https://orcid.org/0000-0003-4350-3188>

e-mail: dominika.grabiec@ispan.pl

Abstract. Purpose: The verification of former dating of the Dominican gradual shelf mark 2010 and the identification of its provenance in light of current state of research on the Dominican and Teutonic manuscripts. **Methods:** the study used historical and comparative methods as well as elements of codicological analysis and source criticism. **Results:** the conducted comparative analyses of the repertoire contained within preserved leaves of the manuscript found that it is much closer to the content of the two oldest dominican graduals from the fourteenth century preserved in Poland than to posterior sixteenth- and seventeenth-century manuscripts. However it could not have been written before 1423, because in that year the feast of the Apparition of St. Michael, noted in the gradual 2010, was introduced into the Dominican calendar. In turn, the lack of such important feasts like Transfiguration and St. Catherine of Siena indicates that the former dating of the codex should be shifted from the sixteenth century into the second or third quarter of the fifteenth century, which is suggested also by the style of decoration of the book and writing. The analysis of the repertoire in light of the newest studies of sources allowed also to identify that the manuscript 2010 could have come from one of the monasteries belonging to the Prussian contrata of the Polish province of the Dominican Order. It is indicated by the presence of very rare in Polish liturgical books and absent in Dominican calendar feasts of St Jodoc, popular in German countries, and most of all St Olaf, patron saint of sailors and merchants, venerated in the Dominican monastery in former Revel in Livonia and in the



Teutonic Order. The list of sixteen feasts added by the scribe at the end of the *Proprium de Sanctis* chants cycle, indicates the influences of the Teutonic liturgy, because some of these saints were not recorded in the Dominican liturgical manuscripts, but they are popular in Teutonic books.

Keywords: gradual, medieval liturgical manuscripts, Dominican liturgy, Dominican Order, Dominican manuscripts, State of Teutonic Knights in Prussia.

Przechowywany w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu *Graduale de Sanctis* (sygn. 2010, sygn. dawna: BU Rkps Muz.: 7020)¹ to jeden z zaledwie pięciu zachowanych do dziś średniowiecznych gradualów polskich dominikanów, które zawierają cykl *Proprium de Sanctis*. Do tego niewielkiego zbioru ksiąg ocalałych z pożarów, wojen, kasat i innych katastrof należą:

– *Graduale de Tempore et de Sanctis (Libellus choralis seu gradualis minus)* sporządzony prawdopodobnie poza Polską pod koniec XIII lub na początku XIV wieku, przechowywany później prawdopodobnie w dominikańskim klasztorze Bożego Ciała we Lwowie, a obecnie w Bibliotece Ossolineum we Wrocławiu (sygn. kod. 1132/I)²,

– *Graduale de Tempore et de Sanctis* skopiowany w pierwszych dziesięcioleciach XIV wieku dla jednego z klasztorów polskich, użytkowany przez jakiś czas prawdopodobnie w klasztorze krakowskim lub w Bochni, następnie w Jarosławiu, a obecnie przechowywany w Archiwum Polskiej Prowincji oo. Dominikanów w Krakowie (APPD, sygn. 1L)³,

– *Graduale de Tempore et de Sanctis* sporządzony dla klasztoru w Lublinie prawdopodobnie w XVI wieku i przechowywany aktualnie w lubelskim klasztorze dominikanów (sygn. 6L, odnosząca się do katalogu rękopisów liturgiczno-muzycznych w zbiorach krakowskiego archiwum dominikanów)⁴,

¹ A. Szulc, *Rękopisy dominikańskie w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu. Ich autorzy, właściciele i zawite losy*, w: *Arma Nostrae Militiae. Kultura książki i pisma Zakonu Kaznodziejskiego na ziemiach polskich*, red. I. Pietrzkiewicz, M. Miławicki, Poznań 2019, s. 470, 472, 484. Zob. <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/378716/edition/296963/content> [dostęp: 26.05.2025].

² Por. J. Pikulik, *Śpiewy Alleluja o Najświętszej Maryi Pannie w polskich gradualach przedtrydenckich*, Warszawa 1984, s. 56–57. Zob. <https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/13369/edition/11889> [dostęp: 30.04.2025].

³ Por. J. Pikulik, *Śpiewy Alleluja o Najświętszej...*, s. 57.

⁴ Pikulik datował rękopis na rok 1578, jednak data ta odnosi się do dopisanej w późniejszym okresie mszy na święto Różańca Świętego. W momencie publikowania książki rękopis nie miał jeszcze sygnatury. Por. J. Pikulik, *Śpiewy Alleluja o Najświętszej...*, s. 58.

– trzytomowy *Graduale de Tempore et de Sanctis* skopiowany przez brata Wiktoryna w 1536 roku dla krakowskiego konwentu Trójcy Świętej, przechowywany we wspomnianym wyżej archiwum (sygn. 2–4 L)⁵.

Graduał o sygn. 2010 nie był to tej pory przedmiotem szczegółowych badań, choć jego repertuar został uwzględniony m.in. w *Indeksie sekwencji w polskich rękopisach muzycznych* (1974) i w monografii *Śpiewy Alleluja o Najświętszej Maryi Pannie w polskich graduałach przedtrydenckich* (1984) ks. Jerzego Pikulika⁶, który datował rękopis na pierwszą połowę XVI wieku⁷. Miejsce sporządzenia i użytkowania księgi i jej późniejsze losy, zanim trafiła do zbiorów poznańskiej biblioteki, nie są znane, a na zachowanych kartach brak inskrypcji, które mogłyby pomóc w doprecyzowaniu datowania i proveniencji. Jedynie obecność świąt specyficznych dla dominikańskiego kalendarza liturgicznego oraz formularzy o świętych patronach Polski pozwala stwierdzić, że rękopis sporządzono dla jednego z klasztorów polskiej prowincji Braci Kaznodziejów. Do Poznania trafił on prawdopodobnie po 1945 roku podczas akcji zabezpieczania zbiorów porzuconych z terenów ówczesnych województw poznańskiego, pomorskiego, dolnośląskiego i z Pomorza Zachodniego⁸.

Cechy kodykologiczne

Księga została spisana na kartach pergaminowych ręką jednego skryptora. Jedynie na kilku stronach widnieją nieliczne późniejsze dopiski, których datowanie nie wykracza poza wiek XVI, dlatego nie jest pewne, czy była ona użytkowana dłużej, zwłaszcza że nosi liczne ślady celowego niszczenia. Wiele środków kart zostało wyciętych, przypuszczalnie do celów introligatorskich, co sugerują też ubytki i nacięcia na niektórych marginesach (il. 1 i 2). Obecnie księga liczy zaledwie 88 kart, podczas gdy na ostatniej widnieje numer 149 według oryginalnej średniowiecznej foliacji, co oznacza, że zniszczona została

⁵ Pikulik podaje w swojej publikacji stare sygnatury ms. 6 i ms. 7, nie uwzględniając przy tym trzeciego tomu graduału Wiktoryna zawierającego sekwencje. Por. J. Pikulik, *Śpiewy Alleluja o Najświętszej...*, s. 58.

⁶ J. Pikulik, *Indeks sekwencji w polskich rękopisach muzycznych*, Warszawa 1974, s. 9–182; idem, *Śpiewy Alleluja o Najświętszej...* Rękopis nie został uwzględniony w indeksie polskich graduałów średniowiecznych tego autora prawdopodobnie z uwagi na niekompletność. Zob. idem, *Polskie graduały średniowieczne*, Warszawa 2001.

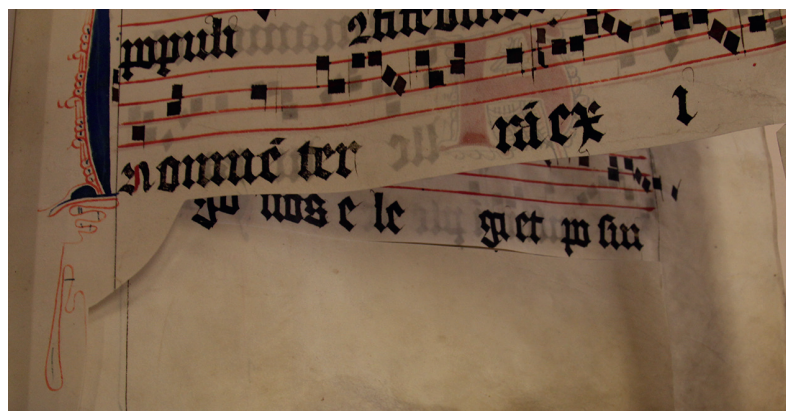
⁷ Zob. J. Pikulik, *Indeks sekwencji...*, s. 149. Zob. też. A. Szulc, *Rękopisy dominikańskie...*, s. 484. W opublikowanej kilka lat później monografii J. Pikulika pt. *Śpiewy Alleluja o Najświętszej...* (s. 10) rękopis jest datowany szerzej na wiek XVI.

⁸ Zob. A. Jazdon, J. Skutecki, *Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu*, Poznań 2017, s. 102–103, 107.



Il. 1. Pozostałości wyciętych kart i widoczne nacięcia, *Graduale de Sanctis*, sygn. 2010

Źródło: Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu. Fot. Dominika Grabiec.



Il. 2. Ślady nacięć na marginesie karty, *Graduale de Sanctis*, sygn. 2010, fol. 20r

Źródło: Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu. Fot. Dominika Grabiec.

blisko połowa rękopisu. Z kolei przycięcie brzegów kart (ich aktualne wymiary wynoszą 56 × 39,5 cm), na co wskazują spowodowane tym ubytki w tekście dopisków naniesionych na marginesach przez różnych użytkowników (zob. np. fol. 12v – czyli 30v według oryginalnej foliacji), świadczy o tym, że rękopis odnowiono, zanim rozpoczęto proces destrukcji, dlatego zachowana drewniana oprawa w skórzanym obleczeniu z metalowymi okuciami i guzami (wymiały: 59 × 41 cm) jest prawdopodobnie późniejsza niż sama księga i nie można na jej podstawie określać datowania kart. Dowodem na przeoprawienie graduału są też, widoczne na marginesach wielu kart, dość liczne zapiski wykonane bardzo drobnym pismem kursywnym, trudne do odczytania z powodu miniaturowych rozmiarów. Ich umiejscowienie wskazuje na brak bezpośredniego związku z treścią graduału, z pewnością jednak sporządzono je przed ponownym zszyciem składek (il. 3).



Il. 3. Zapiski na marginesie, *Graduale de Sanctis*, sygn. 2010, fol. 4v–5r

Źródło: Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu. Fot. Dominika Grabiec.



Il. 4. Dekoracja pierwszego inicjału, *Graduale de Sanctis*, sygn. 2010, fol. 1r
 Źródło: Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu. Fot. Dominika Grabiec.



Il. 5. Dekoracja litery inicjalnej z motywem maski, *Graduale de Sanctis*, sygn. 2010, fol. 2r
 Źródło: Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu. Fot. Dominika Grabiec.



Il. 6. Dekoracja litery inicjalnej z motywem maski, *Graduale de Sanctis*, sygn. 2010, fol. 8v
 Źródło: Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu. Fot. Dominika Grabiec.

Dekoracje graduału są skromne, ograniczone do charakterystycznych dla średniowiecznych ksiąg liturgicznych błękitno-czerwonych i czarno-czerwonych liter inicjalnych, wśród których tylko jedna, rozpoczynająca pierwsze oficjum, ma bardziej rozbudowany ornament (il. 4). Niektóre z inicjałów wzbo-gacone zostały motywem twarzy, czy też groteskowych masek, dość często spotykanym w księgach liturgicznych z terenu Europy Zachodniej i Środkowej, zwłaszcza w XIV i XV wieku (il. 5 i 6).

Zawartość rękopisu

Zachowane karty graduału zawierają niekompletne sekcje śpiewów *Proprium de Sanctis* (ff. 1–19, według oryginalnej numeracji ff. 1–47), *Commune Sanctorum* (ff. 19–40, według oryginalnej numeracji ff. 47–82, brak kart nr 51–60, 63–67, 83–?), mszy maryjnych (ff. 41–45, według oryginalnej numeracji ff. 91–95, brak kart nr ?–90, 96), a także część *Kyrie* (ff. 46–58, według oryginalnej numeracji ff. 98–110, brak karty nr 97) i *Sequentiale* (ff. 58–88, według oryginalnej numeracji ff. 110–149, brak kart nr 115, 122–129 oraz karty nienumerowanej). Na ostatnim systemie liniowym ostatniej z zachowanych kart zapisany jest incipit melodii *Kyrie*, co wskazuje, że w tym miejscu rozpoczynała się kolejna sekcja śpiewów, być może mszy wotywnych, obecnych w zachowanych graduałach dominikańskich z XVI i XVII wieku, a zatem w rękopisie brakuje też co najmniej kilku kart końcowych.

Zachowana część repertuaru *Commune Sanctorum*⁹, mszy maryjnych¹⁰ i *Kyrie* wykazuje zgodność z pozostałymi zachowanymi w Polsce średniowiecznymi graduałami dominikańskimi¹¹. Na stronach 32v–33r (74v–75r według oryginalnej foliacji) pod tekstem i melodią graduału *Os iusti* na święta wyznawców i biskupów w późniejszym okresie dopisano tekst graduału o św. Mikołaju z Tolentino – *In lege Domini* (il. 7). Formularz na święto tego świętego augustianina pojawił się w polskich księgach dość późno, przez

⁹ Na zachowanych kartach brakuje śpiewów na święto jednego męczennika, zachowała się natomiast część śpiewów na święto jednego lub wielu apostołów, na święto męczenników, komplet śpiewów na święto wyznawcy lub biskupa oraz część śpiewów na święto dziewicy.

¹⁰ Zachował się fragment formularza na msze maryjne w okresie adwentu, cały formularz na okres od Bożego Narodzenia do święta Oczyszczenia NMP i część formularza na okres od święta Oczyszczenia do adwentu.

¹¹ Chodzi tu o rękopisy o sygn. 1L, 3L i 6L z Archiwum Polskiej Prowincji oo. Dominikanów w Krakowie oraz graduał z Biblioteki Ossolineum, ms. 1132/I. Jednym z nielicznych odstępstw jest dodatkowy formularz na wigilię święta jednego apostoła oraz trzy inne śpiewy *Communio* zapisane w ostatnim z wymienionych graduałów.

ks. Pikulika został odnotowany jedynie w graduale krakowskich augustianów eremitów z 1528 roku (obecnie w Bibliotece Narodowej, ms. 3036)¹², jednak znalazł się w późniejszych graduałach dominikańskich, m.in. *Graduale de Sanctis* z początku XVII wieku (Archiwum Polskiej Prowincji oo. Dominikanów w Krakowie, sygn. 7L) i *Graduale de Sanctis* z 1633 roku, skopiowanym przez Błażeja Dereya OP dla klasztoru dominikanek w Piotrkowie Trybunalskim (APPD, sygn. 11L), dopisano go również prawdopodobnie na początku XVII wieku w graduale o sygn. 1L. We wspomnianym rękopisie augustiańskim graduał ten ma własną melodię, podczas gdy w kodeksie o sygn. 2010 próbowano dopasować go do już istniejącej melodii innego graduału. Co ciekawe, ten sam tekst dopisano też do melodii graduału *Justus non conturbabitur* we fragmencie dołączonym do antyfonarza o sygn. Akc. 7889 z Biblioteki Gdańskiej PAN, który pierwotnie stanowił część XV-wiecznego rękopisu L2 z Chełmży, obecnie przechowywanego w Bibliotece Diecezjalnej w Pelplinie¹³. Sugeruje



Il. 7. Tekst graduału *In lege Domini* na święto św. Mikołaja z Tolentino dopisany pod tekstem graduału *Os iusti*, *Graduale de Sanctis*, sygn. 2010, fol. 32v

Źródło: Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu. Fot. Dominika Grabiec.

¹² Por. J. Pikulik, *Polskie graduały...*, s. 333.

¹³ Za potwierdzenie tej informacji dziękuję dr. Piotrowi Ziółkowskiemu. Zob. też M.F. Marszałkowski, P. Ziółkowski, *An Unknown Fragment of the Late Medieval Chełmno Gradual L 2 from the Diocesan Library in Pelplin Discovered in the Antiphoner Akc. 7889 from the Gdańsk Library of the Polish Academy of Sciences*, „Zapiski Historyczne” 2024, t. 89, z. 1, s. 63, 77.

to, że teksty nowych oficjów, które w momencie wprowadzenia do liturgii nie otrzymały własnego opracowania muzycznego, w początkowym okresie wykonywano z dowolnymi, już istniejącymi melodiami innych śpiewów.

Część *Sequentiale* zawiera obecnie 21 sekwencji, przy czym 16 z nich to utwory maryjne, a 5 pozostałych przeznaczonych jest na inne święta:

- ff. 110r–111r (według współczesnej foliacji: 58r–59r): *Laetabundus exultet* – na święto Oczyszczenia NMP,
- ff. 111r–113r (59r–61r): *Ave Maria gratia plena* – na święto Zwiastowania NMP,
- ff. 113r–114v (61r–62v): *Adest dies celebris* – na święto św. Piotra Męczennika OP,
- ff. [115r]–117v (63r–64v) [*In coelesti hierarchia*] – na święto św. Dominika OP,
- ff. 117v–119r (64v–66r): *Ave verbum Dei* – na święto Nawiedzenia,
- ff. 119r–120r (66r–67r): *Margaretam pretiosam* – na święto św. Małgorzaty Antiocheńskiej,
- ff. 120v–? (67v–?): *Celi enarrant* – na święto Rozesłania Apostołów,
- [ff. 122–129] – brak,
- ff. ?–131v (? –70v) [*Nativitas Mariae virginis*] – sekwencja maryjna,
- ff. 131v–133v (70v–72v): *Superne Matris* – na święto Wszystkich Świętych,
- ff. 133v–134v (72v–73v): *Verbum bonum* – sekwencja maryjna na adwent,
- ff. 134v–135v (73v–74v): *Virgini Mariae laudes* – sekwencja maryjna na okres wielkanocny z wariantem tekstu na święto Wniebowstąpienia Pańskiego,
- ff. 135v (74v): *Hodierne lux* – sekwencja maryjna na okres letni do adwentu (tylko pierwsza strofa, brak kontynuacji),
- [brak prawdopodobnie jednej karty, nieuwzględniony w oryginalnej foliacji¹⁴],
- ff. 136r–138r (75r–77r): [*Jubilemus in hac die*] – sekwencja maryjna (brak początku pierwszej strofy),
- ff. 138r–139r (77r–78r): *Tibi cordis* – sekwencja maryjna,
- ff. 139r–141r (78r–80r): *Stella maris* – jw.,
- ff. 141r–142r (80r–81r): *Ave virgo virginum* – jw.,
- ff. 142r–143v (81r–82v): *Mater patris* – jw.,
- ff. 143v–145r (82v–84r): *Salve sancta* – jw.,
- ff. 145r–146v (84r–85v): *Ave virgo gratiosa* – jw.,
- ff. 146v–148v (85v–87v): *Ave virgo gloriosa* – jw.,
- ff. 148v–149v (87v–88v): *Salvatoris mater pia* – jw.

¹⁴ Fakt ten wskazuje, że foliacja została naniesiona w późniejszym okresie, już po zaginięciu karty.

Pomimo niekompletnego stanu zachowania tej części można stwierdzić, że zarówno liczba, jak i dobór utworów wykazują najwięcej zbieżności z sekwencjarzami zamieszczonymi w dwóch najstarszych graduałach dominikańskich: sygn. 1132/I¹⁵ i sygn. 1L¹⁶. We wszystkich trzech rękopisach liczba sekwencji jest znacznie mniejsza niż w późniejszych sekwencjarzach dominikańskich i przeważają w niej śpiewy maryjne. Dla porównania: datowany na koniec XV wieku sekwencjarz dominikanów ze Śląska (Biblioteka Narodowa, sygn. 8091 III) i trzeci tom krakowskiego gradułu Wiktoryna (APPD w Krakowie, sygn. 4L) zawierają 72 sekwencje, w tym wiele utworów o świętych, choć w obu przypadkach wybór kompozycji nie jest identyczny (oba rękopisy obejmują też większość sekwencji zapisanych w graduale z Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu). Wydaje się więc, że mniejsza liczba utworów i przewaga kompozycji maryjnych mogą wskazywać na wcześniejsze datowanie rękopisu.

Najwięcej pośrednich wskazówek na temat datowania i proveniencji rękopisu zawiera jednak część ze śpiewami *Proprium de Sanctis*, choć liczne ubytki uniemożliwiają pełną analizę cyklu. Zachowany repertuar według oryginalnej numeracji kart prezentuje się dziś następująco:

- fol. 1: śpiewy na wigilię i święto św. Andrzeja (30 listopada),
- [ff. 2–9] – brak,
- ff. 10–14 (współczesna numeracja: ff. 2–6): od części formularza na święto Nawrócenia św. Pawła (25 stycznia) do święta św. Mateusza (24 lutego),
- [ff. 15–16] – brak,
- ff. 17–21 (współczesna numeracja: ff. 7–11): od formularza na święto św. Marka (25 kwietnia) aż do święta Świętych Marcelina i Piotra (2 czerwca),
- [ff. 22–29] – brak,
- ff. 30–31 (współczesna numeracja: ff. 12–13): od formularza na święto św. Piotra w Okowach (1 sierpnia) aż do święta św. Wawrzyńca (10 sierpnia),
- [ff. 32–39] – brak,
- ff. 40–42 (współczesna numeracja: ff. 14–16): od formularza na wigilię święta Świętych Szymona i Judy (28 października) aż do początku formularza na Dzień Zaduszny (2 listopada),
- [ff. 43–44] – brak,
- ff. 45–47 (współczesna numeracja: ff. 17–19): od końca formularza na święto św. Marcina (11 listopada) aż do święta św. Katarzyny Aleksandryjskiej (25 listopada).

¹⁵ Graduał ten zawiera 18 sekwencji z cyklu *de Sanctis*, w tym 15 wspólnych z rękopisem o sygn. 2010.

¹⁶ Rękopis zawiera 27 sekwencji z cyklu *de Sanctis*, w tym 18 wspólnych z rękopisem o sygn. 2010.

Na fol. 18r–18v (oryg. fol. 46r–46v), zaraz po formularzu na święto św. Katarzyny, kończące rok liturgiczny, wpisane zostały melodie dwóch introitów: *Suscepimus Deus* na lutowe święto Oczyszczenia NMP i *Confessio et pulchritudo* na święto św. Wawrzyńca, być może dlatego, że w formularzach na te święta wpisanych w odpowiednich miejscach graduału zanotowano jedynie incipity tych śpiewów, a ponieważ nie pojawiły się one w innych oficjach, konieczne było dopisanie ich w całości na końcu cyklu.

Więcej pytań budzi zamieszczona po introitach lista szesnastu świąt z incipitami tekstów śpiewów, nieuporządkowana pod względem chronologicznym. Została ona dodana najprawdopodobniej przez głównego skryptora, gdyż charakter pisma nie różni się od zapisów na pozostałych kartach, a tekst doskonale wkomponowany jest w układ graficzny obu stron, więc z pewnością nie mamy do czynienia z późniejszym dopiskiem (zob. ff. 18v–19r, oryg. 46v–47r). Lista zawiera formularze na święta: św. Łazarza, św. Marii Egipcjanki, Przeniesienia relikwii św. Piotra Męczennika OP, Objawienia św. Michała Archanioła, Przeniesienia relikwii św. Stanisława bp., Przeniesienia relikwii św. Mikołaja, św. Serwacego bp., św. Zofii, św. Erazma, św. Marcjalisa bp., św. męczenników Krzysztofa i Kukufata, św. Anny, św. Olafa, św. Jodoka, św. Heleny i św. Materusa (il. 8 i 9). Trudno wyjaśnić, dlaczego formularze te wpisane zostały dopiero na końcu cyklu, ponieważ podobne dodatki nie są spotykane w rękopisach liturgicznych. Jeżeli wspomniane święta zostały z jakiegoś powodu pominięte podczas kopiowania graduału, skryptor mógł je dopisać w odpowiednich miejscach na marginesach kart, gdyż taka była powszechna praktyka również w przypadku świąt wprowadzanych do kalendarza w późniejszym okresie. W tym przypadku można jednak odnieść wrażenie, że chodziło o święta innej kategorii, być może nieobowiązkowe bądź obchodzone tylko w klasztorze, dla którego sporządzono księgę. Odpowiedzi na te pytania nie ułatwia fakt, że znalazły się tu święta ku czci zarówno świętych dominikańskich, jak też patronów Polski oraz świętych nieobecnych w kalendarzu zakonu, a nawet bardzo rzadko spotykanych w polskich rękopisach liturgicznych (Olaf i Jodok). Świąt tych nie ma w najstarszych zachowanych graduałach o sygn. 1132/I oraz 1L, a także w graduale lubelskim o sygn. 6L (z wyjątkiem św. Anny). Część z nich znalazła się w graduale Wiktoryna o sygn. 3L: święto Przeniesienia relikwii św. Piotra Męczennika, nieobecne w pozostałych zachowanych graduałach polskich (z innym formularzem niż w rękopisie o sygn. 2010)¹⁷, Objawienia św. Michała Archanioła, św. Serwacego, św. Marcjalisa i Przeniesienia relikwii

¹⁷ Por. J. Pikulik, *Polskie graduały...*, s. 254. Święto to zostało zniesione oficjalnie na kapitule w Salamance w 1551 roku, dlatego nie pojawia się już w sporządzanych później graduałach. Zob. W.R. Bonniwell, *A History of the Dominican Liturgy*, wyd. J.F. Wagner, New York 1945, s. 278.



Il. 9. Końcowa lista dodatkowych świąt, *Graduale de Sanctis*, sygn. 2010, fol. 19r

Źródło: Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu. Fot. Dominika Grabiec.

o Kukufacie²⁰. Niemal wszystkie z szesnastu wymienionych wyżej formularzy różnią się częściowo lub całkowicie od tych zapisanych w innych graduałach²¹, co pośrednio wskazuje na odmienną proveniencję rękopisu o sygn. 2010, podobnie jak obecność świąt św. Olafa i św. Jodoka. Graduał z Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu pochodzi więc prawdopodobnie z innego regionu niż pozostałe zachowane średniowieczne rękopisy dominikańskie sporządzone i użytkowane głównie w klasztorach w południowej części kraju, m.in. w Krakowie, Lublinie, Lwowie, Gidlach i Piotrkowie Trybunalskim, a jego kopista korzystał z innego wzorca niż kopiści z wymienionych ośrodków.

Należy jeszcze dodać, że w części *Proprium de Sanctis*, podobnie jak w *Commune sanctorum*, na fol. 9r i 9v (oryg. 19r i 9v) pod tekstem wersetu al-lelujatycznego na święto Znalezienia Krzyża Świętego późniejszy użytkownik dopisał drobnym pismem werset z Księgi Przysłów 18,10: „Turris fortissima nomen Domini ad ipsum currit Justus et exaltabitur”, bez wskazania, na jakie święto jest on przeznaczony (il. 10). Werset ten dopisano też w graduale o sygn. 11L (fol. 170r), prawdopodobnie w XVI lub XVII wieku, pod melodią i tekstem śpiewu *Justus non conturbabitur* w formularzu wspólnym na święto jednego męczennika. Nie odnotował go natomiast ks. Jerzy Pikulik w monografii poświęconej śpiewom alleluja o świętych w rękopisach przedtrydenckich,

²⁰ Por. J. Pikulik, *Polskie graduały...*, s. 288–289.

²¹ Por. ibidem.



Il. 10. Dopisek pod werselem na święto Znalezienia Krzyża Świętego, *Graduale de Sanctis*, sygn. 2010, fol. 9r

Źródło: Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu. Fot. Dominika Grabiec.

być może ze względu na to, że w obu przypadkach chodziło o późniejsze dopiski i niezdefiniowane święto²².

Z kolei pod tekstem i melodią wersełu allelujatycznego o św. Dominiku (fol. 12r i 12v, oryg. fol. 30r i 30v) ręka innego późniejszego użytkownika księgi dopisała tekst wersełu o św. Jacku, *Memor Pater o Jacincte* (il. 11). Jest to prawdopodobnie jeden z zaledwie trzech zachowanych przekazów tego utworu z zapisem muzycznym. Drugi wpisany został z tą samą melodią w XVI-wiecznym sekwencjarzu przechowywanym w krakowskim archiwum dominikanów (sygn. 5L, p. 127)²³ wraz z sekwencją i fragmentami starszego oficjum,

²² Zob. J. Pikulik, *Śpiewy Alleluia de Sanctis w polskich rękopisach przedtrydenckich. Studium muzykologiczne*, Warszawa 1995. Wersetu tego nie ma również w rękopisach zindeksowanych do tej pory w międzynarodowej bazie Cantus Index – zob. <https://cantusindex.org/> [dostęp: 22.05.2025].

²³ Por. D. Grabiec, *XVI-wieczny lwowski sekwencjarz dominikański sygn. 5L z Archiwum Polskiej Prowincji oo. Dominikanów w Krakowie – problemy kodykologiczne i repertuarowe*, w: *Textus – pictura – musica. Średniowieczny kodeks rękopiśmienny jako przedmiot*

wydanego w 1540 roku w Krakowie²⁴, po oficjalnej beatyfikacji, która odbyła się w 1527 roku. Trzeci przekaz to późniejszy dopisek na ostatnich kartach graduału Wiktoryna o sygn. 3L (ff. 304v–305r) z zupełnie inną melodią²⁵, co wskazuje na praktykę identyczną jak w przypadku wspomnianego wyżej wersetu o św. Mikołaju z Tolentino. Ponieważ w rękopisach sporządzonych po kanonizacji w 1594 roku w mszy o św. Jacku pojawia się już nowy werset, *Gaude fili Hyacinthe*, tekst starszego wersetu musiał zostać dopisany w rękopisie



Il. 11. Dopisany w XVI wieku werset o św. Jacku pod melodią wersetu o św. Dominiku, *Graduale de Sanctis*, sygn. 2010, fol. 12r

Źródło: Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu. Fot. Dominika Grabiec.

badań interdyscyplinarnych, red. M. Jakubek-Raczkowska, M. Czyżak, Toruń 2022, s. 198, 200–201.

²⁴ Domenico Castelnodua OP, *Officium beati Iacinti confessoris*, Drukarnia Jana Halicza, Kraków 1540, <https://dlibra.kdm.wcss.pl/dlibra/publication/8593/edition/7782> [dostęp: 12.05.2025].

²⁵ Por. J. Pikulik, *Śpiewy Alleluia de Sanctis...*, s. 182–183. Autor w opracowaniu nie uwzględnił analizowanego tu graduału ms. 2010 oraz sekwencjarza o sygn. 5L. Jego sugestia dotycząca autorstwa brata Wiktoryna wydaje się mało prawdopodobna, gdyż data i podpis skryptora odnoszą się do całego graduału, natomiast werset o św. Jacku został dopisany inną ręką w późniejszym okresie, podobnie jak „Sanctus” i „Agnus Dei” na tych samych kartach.

o sygn. 2010 jeszcze w XVI wieku, być może po publikacji druku zawierającego oficjum²⁶.

Na tej samej karcie fol. 12v (oryg. 30v) na marginesie dopisany został formularz z incipitami śpiewów na święto Przemienienia Pańskiego (Int. *Dominus dixit ad me*, Gr. *Tecum principium*, Alv. *Dies sanctificatus*, Of. *Deus enim firmavit*, Co. *In splendoribus sanctorum*) ustanowione przez papieża Kaliksta III w 1456 roku dla całego Kościoła na dzień 6 lipca jako dziękczynienie za zwycięstwo wojsk chrześcijańskich nad Turkami w bitwie pod Belgradem. Dominikanie włączyli je do swojego kalendarza zgodnie z życzeniem papieża (Jacques Gil OP został nawet poproszony o napisanie oficjum)²⁷, dlatego wszystkie rękopisy sporządzane od lat 60. XV wieku powinny je zawierać. Dopisek może więc wskazywać, że graduał powstał wcześniej bądź krótko po ustanowieniu tego święta, a styl pisma i liczne abrewiacje świadczą o tym, że



Il. 12. Dwa formularze na święto Przemienienia Pańskiego dopisane na marginesie, *Graduale de Sanctis*, sygn. 2010, fol. 12v

Źródło: Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu. Fot. Dominika Grabiec.

²⁶ Werset dopisany w graduale o sygn. 2010 nieznacznie różni się od oficjalnej wersji drukowanej, podobnie jak dwie pozostałe wersje rękopiśmienne. Chodzi o słowa: „Iacincte” (w druku: „Iacinte”; w sekwencjarzu o sygn. 5L: „Iacincte” lub „Iacinthe”; w graduale Wiktoryna: „Iacincte”), „stans” (w druku oraz w sekwencjarzu 5L i graduale Wiktoryna: „stās”), „summo” (w druku: „summo”; w sekwencjarzu 5L: „sūmo”; w graduale Wiktoryna: „sumo” z abreviacją nad „m”), „juva” (w druku oraz sekwencjarzu 5L i graduale Wiktoryna: „iuva”).

²⁷ W.R. Bonniwell, *A History of the Dominican Liturgy 1215–1945*, New York 1945, s. 255–256.

zapis ten można datować na wiek XV lub początek wieku XVI (il. 12). Poniżej, prawdopodobnie już w XVI wieku, inna ręka dopisała nowy, zupełnie inny formularz na to święto²⁸, odmienny od tego, który wpisano w graduale Wiktoryna o sygn. 3L (ff. 82r–84v) i w późniejszych graduałach, m.in. o sygn. 7L i 11L oraz 1L (dopisek z XVI lub XVII wieku, fol. 153v). Święta Przemienienia nie odnotowano natomiast w ogóle w najstarszym graduale o sygn. 1132/I i w rękopisie z Lublina.

Analiza komparatystyczna repertuaru i datowanie rękopisu

Ponieważ w graduale brakuje obecnie repertuaru obejmującego niemal dwa kwartały (cały grudzień i styczeń, marzec i kwiecień, czerwiec i lipiec, drugą połowę sierpnia, wrzesień i niemal cały październik), porównanie kompletnego kalendarza liturgicznego z pozostałymi rękopisami dominikańskimi jest niemożliwe. Analiza komparatystyczna zachowanych fragmentów (zob. tabele 1–4) pozwoliła jednak wykazać, że rękopis o sygn. 2010 jest późniejszy od graduałów o sygn. 1132/I i 1L, gdyż zawiera więcej świąt, ale został sporządzony prawdopodobnie wcześniej niż krakowski graduał o sygn. 3L z 1536 roku, ponieważ nie wpisano w nim wielu świąt obecnych już w tym rękopisie i w późniejszych graduałach o sygn. 7L i 11L. Kodeks może być też późniejszy niż średniowieczny graduał o sygn. 6L, dotychczas prawdopodobnie błędnie datowany na 1578 rok, ponieważ zawiera więcej oficjów, jednak ustalenie tej kwestii wymaga przeprowadzenia szczegółowej analizy lubelskiej księgi.

Tabela 1. Zestawienie zawartości polskich graduałów dominikańskich: okres od 25 stycznia do 24 lutego

Święto	Wrocław, Ossolineum, ms. 1132/I	Kraków, APPD, ms. 1L	Poznań, BU, ms. 2010	Lublin, klasztor dominikanów, ms. 6L	Kraków, APPD, ms. 3L	Kraków, APPD, ms. 11L
Nawrócenia św. Pawła	+	+	+	+	+	+
św. Juliana	–	– (dopisane w XVII wie- ku)	–	–	+	+

²⁸ Niestety z powodu przycięcia marginesu karty i drobnego pisma trudno odczytać całość inskrypcji. Wydaje się, że przy introicie znajduje się odsyłacz do święta Młodzianków, dalej można jeszcze odczytać incipity śpiewów *Justus ut palma florebit* oraz *Laetabitur*.

cd. tabeli 1

Święto	Wrocław, Ossoli- neum, ms. 1132/I	Kraków, APPD, ms. 1L	Poznań, BU, ms. 2010	Lublin, klasztor domini- kanów, ms. 6L	Kraków, APPD, ms. 3L	Kraków, APPD, ms. 11L
Translacji św. To- masza z Akwinu	–	– (dopisane w XVII wie- ku)	+	–	+	–
św. Agnieszki (drugie)	+	+	+	+	+	+
św. Ignacego	–	– (dopisane w XVII wie- ku)	–	–	+	+
Oczyszczenia NMP	+ (z pro- cesją)	+	+	+	+ (z pro- cesją)	+
św. Błażeja	–	+	+ (Świę- tych Ignacego i Błażeja)	+	+	+
św. Agaty	+	+	+	+	+	+
św. Doroty	–	– (dopisane w XVII wie- ku)	+	+	+	+
św. Apolonii	–	– (dopisane w XVII wie- ku)	+	–	+	+
św. Scholastyki	–	– (dopisane w XVII wie- ku)	–	–	+	+
św. Walentego	+	+	+	+	+	+
Katedry św. Piotra	+	+	+	+	+	+
św. Mateusza	+	+	+	+	+	+

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 2. Zestawienie zawartości polskich graduałów dominikańskich: okres od 25 kwietnia do 2 czerwca

Święto	Wrocław, Ossolineum, ms. 1132/I	Kraków, APPD, ms. 1L	Poznań, BU, ms. 2010	Lublin, klasztor do- minikanów, ms. 6L	Kraków, APPD, ms. 3L	Kraków, APPD, ms. 11L
św. Marka	+	+	+	+	+	+
św. Witalisa	+	+	+	+	+	+
św. Piotra Męczennika	+ (po św. Ty- burcjusza)	+	+	+	+	+
Świętych Fili- pa i Jakuba	+ (po św. Wi- talisie)	+	+	+	+	+
św. Katarzy- ny ze Sieny	-	- (dopisane w XVII wieku)	-	-	+	+ (po św. Florianie)
Znalezienia Krzyża św.	+	+	+	+	+	+
św. Floriana	-	- (dopisane w XVII wieku)	-	-	+	+
Korony Cier- niowej	+	+	+	+	+	+
św. Jana u bram	+	+	+	+	+	+
Translacji św. Piotra Męczennika	-	-	+ (formu- larz jak w jego święto, do- pisany na końcu cy- klu)	-	+	-
św. Stanisła- wa	-	- (dopisane w XVII wieku)	-	+	+	+

cd. tabeli 2

Święto	Wrocław, Ossolineum, ms. 1132/I	Kraków, APPD, ms. 1L	Poznań, BU, ms. 2010	Lublin, klasztor do- minikanów, ms. 6L	Kraków, APPD, ms. 3L	Kraków, APPD, ms. 11L
Objawienia św. Michała Archaniola	–	– (dopisane w XVII wieku)	+ (formu- larz do- pisany na końcu cy- klu)	–	+	+ (formularz jak w święto wrześnie- we)
św. Gordiana	+	+	+	+	+	+
Świętych Nereusza, Achillesa i Pankracego	+	+	+	+	+	+
św. Serwa- cego	–	– (dopisane w XVII w.)	+ (formu- larz do- pisany na końcu cy- klu)	–	+	+ (formularz jak w święto św. Me- darda)
św. Poten- cjany	–	– (dopisane w XVII w.)	–	–	+	+ (formularz jak w święto św. Scho- lastyki)
Translacji św. Dominika	–	+ (formularz jak w jego święto)	+	+ (formularz jak w jego święto)	+ (formularz jak w jego święto)	+ (formularz jak w jego święto)
św. Urbana	+	+	+	+	+	+
Świętych Marcelina i Piotra	+	+	+	+	+	+

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 3. Zestawienie zawartości polskich graduałów dominikańskich: okres od 1 sierpnia do 10 sierpnia

Święto	Wrocław, Ossoli- neum, ms. 1132/I	Kraków, APPD, ms. 1L	Poznań, BU, ms. 2010	Lublin, klasztor dominika- nów, ms. 6L	Kraków, APPD, ms. 3L	Kraków, APPD, ms. 11L
św. Piotra w oko- wach	+	+	+	+	+	(brak karty)
św. Ste- fana	+	+	+	+	+	+
Znalezie- nia św. Szczepa- na Mę- czennika	+ (formu- larz jak w jego święto)	+ (formu- larz jak w jego święto)	+ (formu- larz jak w jego święto)	+ (formularz jak w jego święto)	+ (formularz jak w jego święto)	+ (formularz jak w jego święto)
św. Do- minika	–	+	+	+	+	+
Przemie- nienia Pańskie- go	–	– (dopisane w XVII wie- ku)	– (dopisane w XV lub XVI wieku)	–	+	+
wigilia św. Waw- rzyńca	+	+	+	+	+	+
św. Waw- rzyńca	+	+	+	+	+	+

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 4. Zestawienie zawartości polskich graduałów dominikańskich: okres od 11 listopada stycznia do 25 listopada

Święto	Wrocław, Ossoli- neum, ms. 1132/I	Kraków, APPD, ms. 1L	Poznań, BU, ms. 2010	Lublin, klasztor dominikanów, ms. 6L	Kraków, APPD, ms. 3L	Kraków, APPD, ms. 11L
św. Mar- cina	+	+	+	+	+	+
św. Bryk- cjusza	–	–	–	–	+	–
św. Elż- biety	–	– (dopisane w XVII wie- ku)	+	–	+	+

cd. tabeli 4

Święto	Wrocław, Ossoli- neum, ms. 1132/I	Kraków, APPD, ms. 1L	Poznań, BU, ms. 2010	Lublin, klasztor dominikanów, ms. 6L	Kraków, APPD, ms. 3L	Kraków, APPD, ms. 11L
Ofiarowa- nia NMP	–	– (dopisane w XVII wie- ku)	–	–	+ (formu- larz jak w święto Narodze- nia NMP)	+ (formu- larz jak w święto Narodze- nia NMP)
św. Cecylii	+	+	+	+	+	+
św. Kle- mensa	+	+	+	+	+	+
św. Chry- zogona	–	– (dopisane w XVII wie- ku)	–	–	+	+ (formu- larz jak w święto św. Wa- lentego)
św. Kata- rzyny	+	+	+	+	+	+
Świętych Witalisa i Agrykoli	–	– (dopisane w XVII wie- ku)	–	–	+	+
św. Satur- nina	–	–	–	–	+	–

Źródło: opracowanie własne.

Szczegółowe porównanie repertuaru zachowanych graduałów polskich dominikanów do początku XVII wieku pozwoliło stwierdzić, że na kartach rękopisu o sygn. 2010 nie ma kilkunastu świąt obecnych w graduałach o sygn. 3L oraz 11L, zawierających najbogatszy repertuar liturgii dominikańskiej. Chodzi tu o święta: św. Juliana, św. Ignacego (jako osobne święto), św. Scholastyki, św. Katarzyny ze Sieny, św. Floriana, św. Potencjany, Ofiarowania NMP, św. Chryzogona, Świętych Witalisa i Agrykoli, Przemienienia Pańskiego (które w graduale o sygn. 2010 zostało dopisane później) i św. Stanisława (choć na końcu rękopisu o sygn. 2010 wpisano święto Translacji relikwii św. Stanisława), a także św. Brykcjusza i św. Saturnina, obecnych jedynie w graduale o sygn. 3L. Jeśli założymy, że w brakującej obecnie części rękopisu repertuar kształtował się podobnie, to w całym roku liturgicznym różnica w liczbie świąt mogła wynosić nawet około trzydziestu, co pokazuje jak bardzo rozbudowany stał się kalendarz dominikański w XVI wieku w stosunku do jego pierwotnej wersji, którą odzwierciedlają w większym stopniu starsze graduały, również niezawierające wymienionych wyżej świąt (w rękopisie o sygn. 1L zostały one dopisane

na marginesach przez późniejszego skryptora). Rękopis o sygn. 2010 jest zdecydowanie bliższy starszej wersji kalendarza, dlatego najprawdopodobniej powstał wcześniej niż graduał Wiktoryna, który mógł stanowić wzorcowy egzemplarz dla późniejszych kopistów dominikańskich, ponieważ zawierał najbardziej obszerny i kompletny repertuar.

Jednocześnie kodeks przechowywany w poznańskiej bibliotece zawiera kilka świąt, których nie wpisano jeszcze w graduałach o sygn. 1132/I oraz 1L, ale wprowadzono je do rękopisów sporządzonych w XVI i XVII wieku, czyli św. Doroty, św. Apolonii i św. Elżbiety (choć z częściowo lub całkowicie innymi formularzami), a także zapisanych na końcu świąt Przeniesienia relikwii św. Piotra Męczennika, św. Serwacego oraz Objawienia św. Michała Archanioła. Ostatnie z wymienionych świąt do kalendarza dominikańskiego zostało wprowadzone w 1423 roku²⁹, więc może ono wyznaczać dolną granicę datowania rękopisu. Z kolei brak święta Przemienienia Pańskiego, włączonego do liturgii całego Kościoła w 1456 roku (dopisanego później na marginesie)³⁰, oraz święta dominikańskiej tercjarki Katarzyny ze Sieny kanonizowanej w 1461 roku³¹ stanowi wskazówkę, że rękopis mógł powstać już nawet w drugiej lub trzeciej ćwierci XV wieku.

Proweniencja graduału o sygn. 2010

Niewyjaśniona pozostaje jednak wciąż kwestia proveniencji rękopisu i kilku świąt dopisanych na końcu cyklu *Proprium de Sanctis*, niewystępujących w pozostałych zachowanych księgach liturgicznych polskich dominikanów: świąt św. Łazarza, św. Marii Egipcjanki, św. Erazma, św. Heleny, św. Maternusa, a przede wszystkim św. Olafa i św. Jodoka. Wszystkie, z wyjątkiem św. Olafa, odnotowane zostały w kalendarzach liturgicznych poszczególnych diecezji³², ale dominikanie jako międzynarodowa wspólnota wędrownych kaznodziejów nie mogli włączać do swojego kalendarza lokalnych świętych, a jedynie tych czczonych powszechnie w całej Europie³³. Przestrzeganie tej zasady potwierdzają zachowane rękopisy z polskiej prowincji dominikanów, w których do kalendarza dodano tylko świętych patronów Polski. W przypadku graduału o sygn. 2010 musiały więc zaistnieć szczególne okoliczności,

²⁹ Zob. W.R. Bonniwell, op. cit., s. 253.

³⁰ Ibidem, s. 255.

³¹ Ibidem, s. 262–263.

³² Por. *Chronologia polska*, red. B. Włodarski, Warszawa 1957, s. 134–184.

³³ W.R. Bonniwell, op. cit., s. 99.

które spowodowały, że skryptor dołączył święta nieobecne w księgach z innych klasztorów polskiej prowincji.

Jak wspomniano, graduał mógł trafić do Biblioteki Uniwersyteckiej po 1945 roku z ówczesnego województwa pomorskiego, a więc z ziem, które w średniowieczu częściowo należały do państwa krzyżackiego. Na tym terenie już w XIII wieku powstało kilka klasztorów dominikańskich: w Gdańsku (1227), Elblągu (1238), Chełmnie (1244), Toruniu (1263), Tczewie (1289) i Nordenborku (1423, przeniesiony później do Gierdaw), tworzących kontratę pruską prowincji polskiej³⁴. W 1244 roku zakon krzyżacki przyjął jako własny ryt dominikański, ale niedługo potem dostosował go do swoich potrzeb, kodyfikując wprowadzone zasady w „notula Dominorum Teutonicorum”, która miała obowiązywać nie tylko w kościołach krzyżackich, ale także we wszystkich kościołach parafialnych na terenach znajdujących się pod panowaniem zakonu i na Pomorzu³⁵. Być może więc kościoły dominikanów, którym zakon krzyżacki zezwolił na działalność i wspólną pracę misyjną, zostały również zobowiązane do wprowadzenia przynajmniej niektórych zasad i świąt krzyżackich dodanych z czasem do ich liturgii, zwłaszcza świętych otaczanych kultem przez zakon rycerski i ludność niemieckiego pochodzenia. Rozwój krzyżackiego *Sanctorale* odzwierciedla modelowy kalendarz krzyżacki zrekonstruowany przez Henryka Piwońskiego na podstawie zachowanych ksiąg liturgicznych z XIV, XV i początku XVI wieku z gdańskiego kościoła mariackiego³⁶. Podobnie jak kalendarze diecezjalne zawiera on większość świąt dopisanych w graduale o sygn. 2010 na końcu roku liturgicznego, z wyjątkiem Objawienia św. Michała, św. Zofii, św. Ołafa i św. Jodoka, przy czym należy zaznaczyć, że większość analizowanych przez Piwońskiego rękopisów nie zawiera kompletu świąt według zrekonstruowanego kalendarza, a jedynie ich wybór. Niektóre święta pojawiają się tylko w jednym czy dwóch rękopisach, inne w większości przebadanych źródeł, co wskazuje, że liturgia ta nie była ściśle skodyfikowana i w poszczególnych ośrodkach czczono różnych świętych. Jak wspomniano, niektóre z tych świąt ks. Pikulik odnotował też w nielicznych graduałach diecezjalnych i zakonnych, ale z innymi formularzami niż w graduale dominikańskim, więc

³⁴ Zob. R. Kubicki, *Dominikanie w Nordenborku i Gierdawach w XV – początkach XVI wieku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2012, t. 2 (276), s. 227–242; R.F. Madura, *Vademecum. Wstępne informacje dla studiów nad historią dominikanów w Polsce*, Warszawa 1974 (maszynopis, Archiwum Polskiej Prowincji oo. Dominikanów w Krakowie), s. 90–98. Zob. też R. Kubicki, *Środowisko Dominikanów kontraty pruskiej od XIII do połowy XVI wieku*, Gdańsk 2007.

³⁵ H. Piwoński, *Kult świętych w zabytkach liturgicznych Krzyżaków w Polsce*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1983, t. 47, s. 316, 318.

³⁶ Ibidem, s. 315–316, 339–354.

skryptor musiał skopiować je z innego źródła, być może właśnie krzyżackiego, choć jest to hipoteza trudna do weryfikacji z powodu niewielkiej liczby zachowanych źródeł.

Przynależność graduału do jednego z klasztorów kontraty pruskiej może jednak zostać potwierdzona przez obecność rzadko występujących w polskich księgach liturgicznych św. Jodoka³⁷ i św. Olafa³⁸, gdyż obaj uważani byli za patronów żeglarzy i kupców morskich, podobnie jak św. Mikołaj, któremu dedykowane były kościoły dominikanów w Gdańsku, Toruniu i Tczewie³⁹. Choć w kalendarzu zrekonstruowanym przez Piwońskiego nie ma wzmianki o Olafie, to jednak jego kult, obok kultu św. Mikołaja, był rozpowszechniony w zakonie krzyżackim⁴⁰. U dominikanów z kontraty pruskiej mógł on pojawić się za pośrednictwem współbraci z klasztoru w dawnym Rewlu (ob. Tallinn), którzy obchodzili jego święto jako *totum duplex* (co prawdopodobnie odzwierciedla wagę kultu, jakim otaczano świętego w tym mieście i w całej Liwonii) i najwyraźniej przyczyniali się do jego upowszechniania⁴¹.

O św. Jodoku brak podobnych informacji w zachowanych księgach liturgicznych dominikanów i krzyżaków, jednak jego kult mógł być obecny nie tylko w diecezji krakowskiej, ale także na terenie państwa krzyżackiego. Świadczą o tym pośrednio zabytki, takie jak kościół parafialny pod wezwaniem tego świętego we wsi Sątopy na Warmii z 1343 roku⁴² czy wizerunek św. Jodoka

³⁷ Św. Jodok odnotowany został tylko w kalendarzu diecezji krakowskiej w dniu 5 grudnia, w mszale krakowskim wydanym w Norymberdze w 1494/1495 roku. Zob. *Chronologia polska*, s. 155 oraz <https://daten.digital-sammlungen.de/0003/bsb00032898/images/index.html?fip=193.174.98.30&id=00032898&seite=1> [dostęp: 26.05.2025], a także w *Missale secundum ordinationem seu rubricam Gniesnensis atque Cracoviensis ecclesiarum* z roku 1492 – zob. <https://daten.digital-sammlungen.de/0005/bsb00054991/images/index.html?fip=193.174.98.30&id=00054991&seite=1> [dostęp: 26.05.2025].

³⁸ Oficjum ku czci tego świętego odnotowano dotychczas tylko w antyfonarzu karmelitańskim z 1397 roku, przechowywanym dziś w krakowskim Archiwum oo. Karmelitów na Piasku, ms. 1 (dawniej rkp 12). Zob. <https://cantusindex.org/analyse?feast=14072940> [dostęp: 14.05.2025].

³⁹ Św. Mikołaj był również patronem kościołów w wielu miastach hanzeatyckich, np. w Lubece, Hamburgu, Rostocku i dzisiejszym Tallinie, a świątynie te były często religijnymi ośrodkami żeglarzy. Zob. A. Mänd, *Saints' Cults in Medieval Livonia*, w: *The Clash of Cultures on the Medieval Baltic Frontier*, red. A.V. Murray, London – New York 2016, s. 207.

⁴⁰ Ibidem, s. 208–209.

⁴¹ Ibidem, s. 209.

⁴² Zob. W. Rozynkowski, *Omnes Sancti et Sanctae Dei. Studium nad kultem świętych w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego*, Malbork 2006, s. 110, 118. XV-wieczny poliptyk św. Jodoka, zdobiący pierwotnie wnętrze tej świątyni, znajduje się obecnie w Oddziale Muzeum Warmii i Mazur na zamku w Lidzbarku Warmińskim.

na gotyckim malowidle w kościele św. Jakuba w Toruniu⁴³. Temat kultu tego świętego na ziemiach polskich wymaga jeszcze pogłębionych badań.

Podsumowanie

Szczegółowa analiza komparatystyczna zawartości graduału o sygn. 2010 pozwoliła wykazać, że powstał on prawdopodobnie w XV, a nie jak do tej pory zakładano w XVI wieku, o czym świadczą znacznie mniejsza liczba świąt niż w rękopisach dominikańskich sporządzonych w XVI i XVII wieku oraz ograniczona liczba sekwencji z przewagą śpiewów maryjnych, a także styl dekoracji i pisma. Na wcześniejsze datowanie wskazuje też wyraźnie brak świąt Przemienienia Pańskiego, które dopisano później na marginesie, oraz św. Katarzyny ze Sieny. Księga mogła więc powstać w drugiej lub trzeciej ćwierci XV wieku, a obecność rzadko występujących w polskich źródłach świętych Olafa i Jodoka, patronów żeglarzy i kupców morskich, nienależących do kalendarza dominikańskiego, oraz kilku świąt charakterystycznych dla kalendarza krzyżackiego sugeruje, że była ona użytkowana w jednym z klasztorów kontraty pruskiej. Ponieważ średniowieczne rękopisy liturgiczne z tych klasztorów nie zachowały się bądź nie zostały do tej pory odnalezione, graduał przechowywany w Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu jest bezcennym i unikatowym źródłem do badań nad liturgią dominikańską na obszarze państwa krzyżackiego, zwłaszcza że – pomimo niekompletnego stanu zachowania – ujawnia oddziaływanie tradycji lokalnej na liturgię zakonną.

Bibliografia – References

Rękopisy

Gdańsk

Graduale (fragment), Biblioteka Gdańska PAN, sygn. Akc. 7889.

Kraków

Graduale de Tempore et de Sanctis, pierwsze dziesięciolecie XIV w., Archiwum Polskiej Prowincji oo. Dominikanów w Krakowie, sygn. 1L.

⁴³ Obecność wizerunku tego świętego – obok malowidła ukazującego św. Jakuba – mogła mieć też związek z popularnym w XIV wieku ruchem pielgrzymkowym do Santiago de Compostela i bractwami św. Jakuba zrzeszającymi pielgrzymów. Por. E. Pilecka, *Nowo odkryte gotyckie malowidła ściennie w kościele pw. św. Jakuba Apostoła w Toruniu: pytania o interpretację*, w: *Dzieje i skarby kościoła św. Jakuba w Toruniu. Nowe rozpoznanie*, red. A. Błażejewska, E. Pilecka, A. Saar-Kozłowska, Toruń 2023, s. 137–138, 153–154.

Graduale de Tempore et de Sanctis, skryptor: brat Wiktoryn, 1536 rok, sporządzony dla krakowskiego konwentu dominikanów, Archiwum Polskiej Prowincji oo. Dominikanów, sygn. 2–4L.

Sequentiale, XVI w., Archiwum Polskiej Prowincji oo. Dominikanów, sygn. 5L.

Graduale de Sanctis, początek XVII wieku, Archiwum Polskiej Prowincji oo. Dominikanów, sygn. 7L.

Graduale de Sanctis, skryptor: Błażej Derey OP, 1633 rok, skopiowany dla klasztoru dominikanek w Piotrkowie Trybunalskim, Archiwum Polskiej Prowincji oo. Dominikanów, sygn. 11L.

Antiphonale, 1397 r., z klasztoru karmelitów, Archiwum oo. Karmelitów na Piasku, sygn. ms. 1 (dawna: rkp 12).

Lublin

Graduale de Tempore et de Sanctis, koniec XV lub pierwsze dziesięciolecie XVI wieku, skopiowany dla klasztoru dominikanów w Lublinie, klasztor oo. Dominikanów, sygn. 6L (sygnatura nadana przez APPD).

Pelplin

Graduale, początek XV wieku, z Chełmna?, Biblioteka Diecezjalna, sygn. L2.

Poznań

Graduale de Sanctis, druga połowa XV lub początek XVI wieku, Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu, sygn. 2010 (sygn. dawna: BU Rkps Muz.: 7020), <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/378716/edition/296963/content> [dostęp: 26.05.2025].

Warszawa

Graduale, 1528 rok, z klasztoru augustianów eremitów w Krakowie, Biblioteka Narodowa, sygn. rps. 3036V, <https://polona.pl/preview/a83f422a-8138-49ff-96fc-141dba435fc9> [dostęp: 26.05.2025].

Sequentiarium, koniec XV wieku, z klasztoru dominikanów na Śląsku?, Biblioteka Narodowa, sygn. 8091 III (sygn. dawna: Akc. 6477), <https://polona.pl/preview/d86c9dd1-b1a2-43d7-976d-86c700641bce> [dostęp: 23.07.2025].

Wrocław

Graduale de Tempore et de Sanctis (Libellus choralis seu gradualis minus), koniec XIII lub początek XIV wieku, Biblioteka Ossolineum, sygn. kod. 1132/I, <https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/13369/edition/11889> [dostęp: 30.04.2025].

Druki

Domenico Castelnoduo OP, *Officium beati Iacinti confessoris*, Drukarnia Jana Halicza, Kraków 1540, <https://dlibra.kdm.wcss.pl/dlibra/publication/8593/edition/7782> [dostęp: 12.05.2025].

Missale secundum rubricam Cracoviensem, po 1493, Norymberga, Georgius de Sulzbach Stuchs, <https://daten.digital-sammlungen.de/0003/bsb00032898/images/index.html?fp=193.174.98.30&id=00032898&seite=1> [dostęp: 26.05.2025].

Missale secundum ordinationem seu rubricam Gniesnensis atque Cracoviensis ecclesiarum, 1492, Petrus Schöffner, <https://daten.digital-sammlungen.de/0005/bsb000>

54991/images/index.html?fip=193.174.98.30&id=00054991&seite=1 [dostęp: 26.05.2025].

Opracowania

Bonniwell W.R., *A History of the Dominican Liturgy 1215–1945*, New York: J.F. Wagner 1945.

Chronologia polska, red. B. Włodarski, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1957.

Grabiec D., *XVI-wieczny lwowski sekwencjarz dominikański sygn. 5L z Archiwum Polskiej Prowincji oo. Dominikanów w Krakowie – problemy kodykologiczne i repertuarowe*, w: *Textus – pictura – musica. Średniowieczny kodeks rękopiśmienny jako przedmiot badań interdyscyplinarnych*, red. M. Jakubek-Raczkowska, M. Czyżak, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 2022, s. 185–207.

Jazdon A., Skutecki J., *Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu*, Poznań: Wydawnictwo Miejskie Poznań 2017.

Kubicki R., *Dominikanie w Nordenborku i Gierdawach w XV – początkach XVI wieku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2012, t. 2 (276), s. 227–242.

Kubicki R., *Środowisko Dominikanów kontraty pruskiej od XIII do połowy XVI wieku*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego 2007.

Madura R.F., *Vademecum. Wstępne informacje dla studiów nad historią dominikanów w Polsce*, Warszawa 1974 (maszynopis, Archiwum Polskiej Prowincji oo. Dominikanów w Krakowie).

Mänd A., *Saints' Cults in Medieval Livonia*, w: *The Clash of Cultures on the Medieval Baltic Frontier*, red. A.V. Murray, London–New York: Routledge 2016, s. 191–223.

Marszałkowski M.F., Ziółkowski P., *An Unknown Fragment of the Late Medieval Chełmno Gradual L 2 from the Diocesan Library in Pelplin Discovered in the Antiphoner Akc. 7889 from the Gdańsk Library of the Polish Academy of Sciences*, „Zapiski Historyczne” 2024, t. 89, z. 1, s. 63–87. DOI: <https://doi.org/10.15762/ZH.2024.03>

Pikulik J., *Indeks sekwencji w polskich rękopisach muzycznych*, Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej 1974.

Pikulik J., *Polskie graduaty średniowieczne*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego 2001.

Pikulik J., *Śpiewy Alleluia de Sanctis w polskich rękopisach przedtrydenckich. Studium muzykologiczne*, Warszawa: Wydawnictwo Akademii Teologii Katolickiej 1995.

Pikulik J., *Śpiewy Alleluja o Najświętszej Maryi Panie w polskich graduatach przedtrydenckich*, Warszawa: Wydawnictwo Akademii Teologii Katolickiej 1984 (Muzyka religijna w Polsce. Materiały i studia, t. 6).

Pilecka E., *Nowo odkryte gotyckie malowidła ściennie w kościele pw. Św. Jakuba Apostoła w Toruniu: pytania o interpretacje*, w: *Dzieje i skarby kościoła św. Jakuba w Toruniu. Nowe rozpoznanie*, red. A. Błazejewska, E. Pilecka, A. Saar-Kozłowska, Toruń: Oddział Toruński Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Towarzystwo Naukowe w Toruniu 2023, s. 117–155.

- Piwoński H., *Kult świętych w zabytkach liturgicznych Krzyżaków w Polsce*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1983, t. 47, s. 314–362. DOI: <https://doi.org/10.31743/abmk.7616>
- Rozynkowski W., *Omnes Sancti et Sanctae Dei. Studium nad kultem świętych w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego*, Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku 2006.
- Szulc A., *Rękopisy dominikańskie w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu. Ich autorzy, właściciele i zawile losy*, w: *Arma Nostrae Militiae. Kultura książki i pisma Zakonu Kaznodziejskiego na ziemiach polskich*, red. I. Pietrzkiewicz, M. Miławicki OP, Poznań: Wydawnictwo W Drodze 2019, s. 469–484 (Studia i Źródła Dominikańskiego Instytutu Historycznego w Krakowie, t. 20).

Dominika Grabiec

Unikatowy graduał dominikański z kontraty pruskiej?

Uwagi o proveniencji i datowaniu rękopisu o sygn. 2010 ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu

Streszczenie. Cele: Weryfikacja dotychczasowego datowania dominikańskiego graduału o sygn. 2010 oraz próba ustalenia jego proveniencji w świetle aktualnego stanu badań nad rękopisami dominikańskimi i krzyżackimi. **Metody badawcze:** W pracy zastosowano metody historyczne, komparatystyczne oraz metodę analizy kodykologicznej i krytyki źródła. **Wyniki:** W rezultacie przeprowadzonych analiz komparatystycznych repertuaru zawartego na zachowanych kartach rękopisu ustalono, że jest on znacznie bliższy zawartości dwóch najstarszych zachowanych w Polsce graduałów dominikańskich z XIV wieku niż późniejszych, XVI- i XVII-wiecznych, choć nie mógł powstać przed 1423 rokiem, gdyż właśnie wtedy do kalendarza zakonnego wprowadzono odnotowane w nim święto Objawienia św. Michała Archaniola. Z kolei brak tak istotnych świąt jak Przemienienie Pańskie i św. Katarzyny ze Sieny wskazuje, że dotychczasowe datowanie kodeksu należałoby przesunąć z XVI na drugą lub trzecią ćwierć XV wieku, co sugerują również styl dekoracji i pismo. Analiza repertuaru w świetle nowszych badań źródłowych pozwoliła też ustalić, że rękopis może pochodzić z jednego z klasztorów należących do kontraty pruskiej polskiej prowincji dominikanów. Wskazuje na to zwłaszcza obecność rzadko występujących w polskich księgach liturgicznych i nieobecnych w kalendarzu dominikańskim świąt św. Jodoka, popularnego m.in. w krajach germańskojęzycznych, a przede wszystkim św. Olafa, patrona żeglarzy i kupców, czczonego w klasztorze dominikanów w dawnym Rewlu w Liwonii i w zakonie krzyżackim. Na wpływy liturgii krzyżackiej wskazuje zamieszczona na końcu cyklu śpiewów *Proprium de Sanctis* lista kilkunastu dodatkowych formularzy, m.in. na święta, które nie występują w pozostałych zachowanych dominikańskich rękopisach liturgicznych, ale są obecne w źródłach krzyżackich.

Słowa kluczowe: graduał, średniowieczne rękopisy liturgiczne, liturgia dominikańska, rękopisy dominikańskie, dominikanie, państwo krzyżackie w Prusach.

Tekst wpłynął do Redakcji 31 maja 2025 roku.

Dominika Grabiec – dr, absolwentka studiów muzykologicznych i italianistycznych na Uniwersytecie Warszawskim, adiunkt w Zakładzie Muzykologii Instytutu Sztuki PAN. Głównym obszarem zainteresowań jest źródłoznawstwo, w szczególności późnośredniowieczne i wczesnonowożytny rękopisy liturgiczno-muzyczne, jak również ikonografia muzyczna i teologia muzyki. Obecnie prowadzi badania nad dominikańskimi rękopisami liturgicznymi, bierze też udział w projekcie programu Strategic Visegrad Grants *Early Music in Central Europe: Collaborated Research, Migrating Sources, Transregional Connections* (2023–2026).